

ЖОМОКТОРДОГУ ЛЕКСИКАНЫН БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ МААНИСИ**Значение лексики сказок в воспитании детей****The value of the vocabulary of education of children in fairy tales**

Аннотация: илимий макалада жомок фольклордо ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма экендиги, тарыхый сөздөргө, фразеологизмдерге, макал-лакаптарга, накыл кептерге бай экендиги далилденди.

Аннотация: в научной статье показано, что сказка - одно из произведений фольклора с вымышленным, фантастическим, интересным сюжетом, богатое историческими словами, фразеологизмами, пословицами и поговорками.

Annotation: scientific article it is proved that one of the fairy tale of folklore fictional, fantastic, with an interesting plot, a description and the rich historical words, phraseology, proverbs and sayings.

Негизги сөздөр: жомок; легенда; архаизмдер; тарбия; фразеологизмдер; табышмактар; лексика; тарыхый сөздөр; элдик оозеки чыгармачылык.

Ключевые слова: сказка; легенда; архаизмы; воспитания; фразеологизмы; загадки; лексика; исторические слова; фольклор.

Keywords: tale; legend; archaism; education; phraseology; riddle; vocabulary; historical words; folklore.

Кыргыз элинин жаралуу, өнүгүү тарыхы канчалык терең болсо, анын маданияты, оозеки чыгармачылыгы да ошончо көөнө. Баланы төрөлгөндөн тартып дүйнөнү таанып билүүгө, кыянатчылыкты жерүүгө ынандырууда элдик оозеки чыгармачылыктын орду, салмагы, тарбиялык мааниси зор. М.Горький: «Элдик оозеки чыгармачылыкты билбей туруп, эмгекчи элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт» - деп белгилеген. Элдик чыгармалар балдардын көркөм ой жүгүртүүсүнүн өсүшүнүн, байышынын, аруу- ланышынын күзгүсү. Ал эми жомоктор эл оозунан кылымдардан бери муундан-муунга өтүп келе жаткан, адамдарга, жаш балдарга тарбия тараткан элдик оозеки чыгармачылыктын бир бутагы. Элдин түгөнгүс көркөм байлыгы, түбөлүктүү табылгасы. Жомоктордун эң башкы белгиси – ал оозеки аткаруучулук мүнөзгө ээ болушу жана коомдун өнүгүүсү, өзгөрүүсү менен улам жаңыланып, байытылып, бирок өзүнүн түпкү көркөм касиетин жоготпой кийинки муундарга оозеки түрүндө өтүп келгендиги. Жомок оозеки чыгармачылыкта кеңири тараган, көбүнчө ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, балдар үчүн тарбиялык мааниси кеңири, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма. Жомоктор ыр түрүндө да, кара сөз формасында да болот. Фольклористикада жомокторду маанисине карата: айбанаттар жөнүндөгү жомоктор, кереметтүү жомоктор жана турмуштук жомоктор деп үч топко бөлүп карашат. Жанрдык жактан алганда айбанаттар жөнүндөгү жомоктор кереметтүү же турмуштук жомоктон кескин айырмаланып, түзүлүш боюнча да өз алдынчалыкка ээ. Жомоктун баяндама мүнөзү, сюжетинин кыска жана тактыгы, персонаждарынын типтүүлүгү жанрдык өзгөчөлөгүн аныктайт. Айбанаттар жөнүндөгү жомоктордо аллегориялык маанидеги нравалык тарбия жатат. Адамдардын ачкөздүгү, сараңдыгы, карөзгөйлүгү, акылсыздыгы, айлакерлиги жана ошол эле учурда достукка бекемдиги, боорукердиги, адамзатына тиешелүү кеңири темадагы мүнөз-сапаттар чагылдырылат. Ошондой эле формасы, стили жана композициялык түзүлүшү боюнча кумулятивдик жомоктордун түрүнө кирген жомоктор да көп кезигет. Кумулятивдик жомоктордун композициясы жөнөкөй. Мисалы, “Топулуу торгой”, “Абышка, кемпирдин көмөчү”. Кереметтүү жомоктордогу магиялык, сыйкырдуу предметтер канаттуу ат, ажыдаар (Үч, жети баштуу), кырк кулактуу казан, топу, таяк, жайыл дасторкон, шакек, ийне, куштун жашартуучу канаты, жез кемпир, кыдыр, перилер, дөөлөр ж.б. Ошондо айбанаттар жөнүндөгү жомоктор менен кереметтүү жомоктордун башаты тереңде, ал эми турмуштук, сатиралык (анекдоттук) жомоктор кийинчерээк пайда болгон десек болот.

Жомоктордогу юмор, ирония чындыкты кыйыр түрүндө негизделген. Жомоктук фантастиканын кылдат маңызы ушунда. Кереметтүү жомокторду сыйкырдуу, кереметтүү, фантастикалык белгилери, жогорку идеяларга сугарылган көтөрүңкүү кыялдарга берилген мүнөзү менен башка жомоктордон айырмаланат. Кыргыз элинде жакшы сапаттарга үндөгөн, адал эмгекке, адилеттүүлүккө, жакшы жүрүм-турумга чакырган, мораль, этика

негизги идеясы болгон турмуштук жөөжомоктор арбын. Турмуштук жомоктордун мазмунуна, негизги багытына караганда уруучулук, таптык түзүлүштүн мезгилинде пайда болгон деп айтууга негиз бар. Жаралуу мезгили, сюжеттик курулушу, композициялы түзүлүш, образдар системасы, курч социалдык мазмуну, идеялык өзгөчөлүгү, турмуш чындыгын баяндоосу менен турмуштук жомоктор жөө жомоктордун башка түрлөрүнөн кескин айырмаланат.

Ал эми турмуштук жомоктордун каарманы болсо өзүнүн акылы, жөндөмү, күч аракети менен алдына койгон максатына жетет. Чыныгы турмушту баяндоо турмуштук жомоктордун максатына кирбейт. Ошондуктан окуя жүрүп жаткан жагдай толук, майда-чүйдөлөрүнө чейин сүрөттөлбөйт. Турмуштук жомоктордун композициясы өтө ар түрдүү. Бул биринчи иретте чагылдырылган окуялардын ар түрдүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Мисалы, «Обозгердин кызында» жеке үй-бүлөлүк мамиле сүрөттөлсө, «Алымкул түшчүдө» хан менен Алымкул аттуу тапкыч, айлакер кишинин ортосундагы кызыктуу окуя баяндалат. «Жеке таз менен жети тазда» алдуу менен алсыздын ортосундагы карама-каршылык, акыры акыл, айла-амал менен кастан өч алуу эң эле тамашалуу мүнөздө сүрөттөлгөн. Турмуштук жомоктордун негизги белгилеринин бири – табигыйдан сырт эч нерсе жок. Бардыгы кадимки жердик адамдар, турмуштук көрүнүштөр. Каармандар дыйкан, кедей, жылкычы, уйчу, койчу, акылдуу кыз, акылдуу зайып, акылдуу бала, сынчы киши ж. б. Алардын душмандары – хан, вазир, бай, каракчы, ууру, молдо, алдамчы, айлакер, ач көз адам ж. б. Тарбиялык маселелер эске алынбай, окуу процессинде китептегинин адабий-лингвистикалык табиятын кайталап талдоо менен чектелген окуу процесси учурда эң зарыл көрөңгөнү унутта калтырганга барабар. Анын үстүнө, мурун айтылгандай билим берүүгө өзгөчө маани берилип, белгилүү бир билим деңгээли менен гана баланын тарбиялуулугу аныкталат - деген бир жактуу мамиле кылуу, чет өлкөлөрдүн билим берүү технологияларына жапырт ыктоо кайрадан элдик, чыныгы улуттук билим, тарбия берүү салттарыбызды, принциптерибизди, методдорубузду белгилүү бир негизде жерүү жолуна алып келбей койбойт. Бул албетте, биз күткөн жыйынтыктарга, натыйжага алып барбайт. Ал эми элдик билим, тарбия берүү салттары, элдик чыгармалардын идеялары элдин жашоо турмушунан өнүгүп чыгып, анын элегинен өтүп, реалдуу тажрыйба катары эсептелет жана алар түбөлүктүү түшүнүктөр бойдон кала бермекчи. Кыргыз эли өзүнүн келечектеги өнүгүүсүн, аталардын баатырдык күрөштөрү, даңктуу эмгектери, атуулдук-адамкерчиликтүү руханий дүйнөсү аркылуу бүгүнкү атуулдарынын кайра жаралуусун камсыз кылгысы келсе, ишти азыртан баштап, улуттук таалим – тарбияны бала бакчалардан тартып, баштоосу зарыл. Андан ары улантаып, мектептин башталгыч класстарында эне тили аркылуу сөз байлыгын өстүрүп, макал-лакаптардын, табышмактардын, жомоктордун маанисин чечмелөөгө көбүрөөк көңүл буруп, балдар үчүн ырларды, санат- насыяттарды үйрөтүү максаттуу жүргүзүлүшү керек. Жомоктор жүздөгөн жылдар аралыгында эл тарабынан иштелип чыккан маанилүү тарбиялык каражат болуп саналгандыктан, аларда кыргыз элинин көчмөн философиясы, тарыхы, маданияты, астрономиялык билимдери, эстетикалык табити, билим жана тарбия берүү салттары ж.б. чагылдырылгандыктан, андагы элдин лексикалык байлыгы дагы кеңири десек болот. Кыргыз тилиндеги жомоктор салттуу болгон “илгери-илгери” деген сөз менен башталат. Мисалы “Сыйкырдуу сака” жомогу мындайча башталат: **Илгери-** илгери миң койлуу киши менен жүз койлуу киши кошуна жашайт. Койлорун балдары кайтарып жүрөт. Күндөрдүн бир күнүндө миң кой кайтарган бала менен жүз кой кайтарган бала койлорун эки бөлөк жайып коюп, чүкө ойношот. Кечке ойноп, жүз койлуу бала чүкөсүн бүт уттуруп, бир сакасы эле калат. Ошондо гана кайтарган кою эсине түшүп, койлоруна келсе, баарын карышкыр кырып кетиптир. Үйүнө баргандан коркуп, бала бир үңкүргө түнөйт. Курсагы ач, ичерге тамак жок, кою кырылып, чүкөсүн уттуруп, ичи күйүп уктап албай коёт. Ошондо сакасын колуна алып: “Сакам, сен да жакшы конбой койдун, мен да жакшы ойнор албадым. Чүкөмдү уттурганым аз келгенсип, койлорду карышкыр кырып кеткенин карачы. Эми кантип жан сактайбыз? Эт, май, сүт, кийим-кечекти кайдан табабыз? Атаңдын көрү ай, кайра жүз койлуу болсок, чүкө ойногонду коюп, жакшылап кайтарып жүрөр элем”, - деп көз жашын сакасына тамчылатат. Ошентип санааркап жатып уктап кетет. Аталган чыгарма жаш балдарды ынтамактуу болууга, эмгекчилдикке, адамкерчиликке боорукерликке тарбиялайт. Жомоктордо архаизм жана эскирген сөздөрдүн жолугушу жанрдын өзгөчөлүгүн аныктайт. “Сыйкырдуу сакада” сака, чүкө, көкөр, сыйкырдуу, чанач, “Бурана” деген жомокто мунара, хан, желдеттер, “Карачачта” кемсел, “Жез кемпир” жомогунда аса таяк, чачпак, дообулбас сыяктуу сөздөр жаш өспүрүмдөрдүн лексикалык көрөңгөсүн арттырып, сабырдуулукка, эл-жерди барктоого үндөйт. Жомоктордо фразеологизмдердин, макал-лакаптардын, накыл кептердин кездешүүсү нормага ылайыктуу көрүнүш, себеби, жомоктордун тарбиялык мааниси өтө зор экендиги баарыбызга белгилүү.

Жомокторду окуп жатып, Адашкандын айыбы жок, кайтып үйүрүн тапкан соң, адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшош, адеби жок аял кабаанак итке окшош, адептүү киши - азаптан алыс, ажал келсе, алтын тактан пайда жок, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт, айды этек менен калкалай албайт, айтпа, айткандан кийин кайтпа, айтып кылган иштин айыбы жок сыяктуу макал-лакаптарды кездештирүүгө болот. Биз тарыхый турмуштук тажрыйбалардын негизинде, агартуучулук, тарбиялык мааниде, жакшы сапаттарды даңазалаган, жаман сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү, турмуштун элдик эрежеси, акыл-насааттын кенчи болгон, эстөөгө жеңил, айтууга элпек, көпчүлүгү ыр же жорго сөз түрүндө кыска, таамай айтылган элдик оозеки чыгарманын бир түрүн макал экендигин жакшы билебиз. Жомоктордогу макал-лакаптар биздин ой-пикирибизге, кулк-мүнөзүбүзгө, көз карашыбызга түздөн-түз таасирлерин тийгизип, туюмдарыбызды ойготот, маданий көрөңгөбүздү байытат. Аларда турмушту таануучу, жалпылоочу, акыл насаат, таалим-тарбия берүүчү күч, терең мазмун жана идеясы бар болгондугу үчүн, оозеки чыгармачылыктын ичинде өзгөчө орунда туруп, угуучулар, окуучулар тарабынан өтө жогору бааланат. Сүйлөө речинде пайдаланууда анын жанр катарындагы бөтөнчөлүктөрү, ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрү, айрым жанрларга караганда артыкчылык кылат. Ал эми балдарды тарбиялоо максатында макал-лакаптарды улгайган адамдар сүйлөө речинде арбыныраак пайдаланаары байкалат. Бул табигый көрүнүш. Көптү көргөн, көптү билген, турмуштук тажрыйбасы мол адамдардын сөз байлыгы да кенен, ойду таамай жана таасирдүү берүүгө жөндөмдүү келишет. Алар узак өмүрлөрүндө ар бир сөздү акыл таразасына салып сүйлөөгө көнүгүшкөн. «Салаалап сылап сакалды, карылар айтат макалды» деп сөз баркын билген карыяларды кыргыз эли жогору баалаган. Макал, лакаптар адамды ойлонтууга, ойготууга дүйнөнү кенен көрүп, кенен түшүнүүгө үйрөтөт, ошондой эле достукка, жеңишке, таалайга, түбөлүк прогресске үндөп турат. Жомоктордо табышмактардын арбын кездешкенин да байкоого болот. “Акыл Карачач” аттуу жомокто “Менин сурай турган үч суроо бар. Ошол суроого жооп берген адамга ат башындай алтын беремин,-деп өзүнүн карамагындагы элдерге кабар кылат. Кандын мамлекетиндеги эл чогулгандан кийин: -Биринчи, дүнүйөдө эмне таттуу? Экинчи, дүнүйөдө эмне катуу? Үчүнчү, дүнүйөдө эмне оор?-деп элге суроо берет. Ошондо бир балыкчы чал:-Мен табамын сурооңузду. Убадаңызды бузбасаңыз менин бир Карачач деген кызым бар, мен үчүн ошол айтып берсе болобу?-дейт. Андан Каракан:-Сиз үчүн кызыңыз айтып берсе болот,-дегенден кийин, экинчи күнү балыкчы чал кызын ээрчитип келет. Кыз:- Таксыр каным, “кандын суроосуна жооп бер”,-деп атам ээрчитип келди, сурооңузду айтыңыз, жооп берейин,-дейт. Кан баягы суроолорду берет. Карачач ойлоно калып чечмелеп кирет.- Балдан ширин – жигиттин алган жары, таштан катуу – жокчулук, жокчулуктун зары. Чын убададан – оорду көрө албадым! Мен деңиздин жээгиндеги балыкчы чалдын кызымын. Картаң ата-энемдин менден башка баласы жок. Атамдын балыктан башка күндөлүк тапкан табышы жок. Мен атама жардам берип, деңиздин жээгинде атам менен жүрөмүн. Атам чал, энем кемпир, экөө мени “кызым, сенден башка көрөр күнүбүз, жыттар жытыбыз жок”, деп дайыма мага жалынып, экөө ортосуна алып жатышат.

Атам менен энеме менден жакыны жана аларга менден ысык нерсе жок экен го деп ойлочу элем. Эртең менен ойгонгондо карасам, мен четте жатып каламын, ошону көрүп бала канча жакшы, абдан ысык болсо дагы, эри менен аялдан жакын” боло албайт экен го деп ойлоймун. Экинчи жокчулук таштан катуу экен деп айтканым, кайсы бир убактыңарда атам балыктын чабагын да ала албай, үйгө сабыры суз кайтат. Ошол убактыңарда, үйгө атамдын курбу курдаштары келип калганда, тамак бере албай, “айжокчулук” деп, капаланып олтурган күндөрү болучу. Ошондуктан, жокчулук таштан катуу экен го деп ойлоймун. Үчүнчү, убада оор дегеним, ушуну менин айткан сөзүмө сиз убада кылып, убаданы буза албай мага ат башындай алтынды бергени турасыз. Ошондуктан, барыдан убада оор экен деп ойлоймун. Ошондо кан: “Суроооо туура жооп берди”, деп убадасы боюнча кызга ат башындай алтынды берген экен. Жогорудагы табышмактуу жомокту окуганда балдар жашоодогу өйдө-төмөн турмушту, ак-караны, жаман-жакшыны, барчылык менен жокчулукту айырмалоого бет алышат. Жомоктор ар бир окурмандын сөз көрөңгөсүндө, окуу-тарбиялык процессинде сөзсүз орун алышы керек экендигин элдик педагогика далилдеди. Көчмөн элдер башынан өткөргөн тарыхын, татаал тайгак баскан жолун, турмушун, күрөшүн, муң-зарын, өлбөс сүйүүлөрүн өзүлөрү үчүн да, келечек муундары үчүн да, оозеки адабиятында, үч кыл комуздун өлбөс күүлөрүндө доордон-доорго, муундан-муунга өткөрүп келишкен. Биздин турмуш, элдик тажрыйба жомоктордун педагогикалык баалуулугун, лексикалык байлыгын, тарбиялык маанисин далилдеп берди. Элдин лексикалык бай казынасы жана жомоктор ажырагыс, бири-бири үчүн жаралгандай. Элдик жомоктордо жакшылыктын жамандыкты жеңиши, чындыктын ар дайым салтанат курушу, мындагы оптимизм балдардын

ишенимин күчөтүп, тарбиялык маанисин жогорулатат. Буларга мисал “Мышык менен чычкандар”, “Жетим менен сыйкырчы”, “Акылдуу бала”, “Алтын куш” ж.б.

Адабияттар

1. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы, 20-т., Б., 2003;
2. Бектенов З, Т.Байжиев.Кыргыз адабияты.-Ф.1948. 90-94-бет.
3. Закиров С.Эл чыгармачылыгы-эл кенчи.-Ф.1981.
4. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары.-Ф.1972.
5. Кебекова Б.Кыргыз-казак фольклордук байланышы.-Ф.1982.
6. КР УИА Кол жазмалар фонду. Жомоктор. инв 370, 1949ж;
7. КР УИА. Кант районунан жыйнаган фольклордук материалдар (макал-лакап, ыр жомок, табышмак жана оюндар). Инв. 603;
8. Кол жазма фондусу.Инв. №250 : Табышмактар, жанылмачтар, айтыш жана кошок. Жыйнаган жана түзгөн К.Мифтаков
9. Тыныбеков А. Жыйнак 1-бөлүк. Түзгөн Ж.Таштемиров, инв. 506, 1968.;
10. Кыргыз элинин ооз эки чыгармачылык тарыхын очерктери.Ф....Илим, 1973.151-бет
11. Үсөнбаев А. Турмуштук жомокторду үйрөнүү.-Ф.1976.